

DOI 10.33930/ed.2019.5007.36(8-9)-8
УДК 291.16(477)

МІЖКОНФЕСІЙНІ КОНВЕРСІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1793–1830 РР.

INTERCONFESSIONAL CONVERSIONS IN RIGHT-BANK UKRAINE IN
THE PERIOD 1793–1830

О. В. Щетінін

Актуальність теми дослідження. Україна є багатоконфесійною державою, де міжконфесійні конверсії є частим явищем, яке потребує наукового осмислення. Як і проблема сучасних конверсій, питання міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні в 1793–1830 рр. залишається дослідженим частково.

Постановка проблеми. Низка вчених висвітлила у своїх працях окремі факти щодо міжконфесійних конверсій в період 1793–1830 рр. Однак, у їх роботах висвітлені, або окремі конфесії, або окремі місцевості Правобережжя. Проте бракує праць щодо конверсій між усіма християнськими конфесіями регіону на всій його території в цей час.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання міжконфесійних конверсій на Правобережжі у період 1793–1830 рр. за останнє десятиліття піднімали О. Буравський, Б. Хіхляч, В. Лось та інші вчені, але воно залишається слабко вивченим, через фрагментарність їх досліджень.

Постановка завдання. Проаналізувати кількісний вимір міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні в 1793–1830 рр., їх характер, порівняти успішність католицько-уніатської та православної місії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після анексії Правобережжя в 1793–1795 рр. Російська імперія вже на 1796 р. масовими добровільними і силовими наверненнями досягла тут православної більшості. Насильницькі навернення стосувались передусім уніатства, яке мало різний ступінь вкорінення у східній та західній частинах регіону. У наступний період, з 1797 по 1830 рр. відбулося часткове повернення

Urgency of the research. Ukraine is a multi-religious country, where interconfessional conversions are a frequent phenomenon that requires scientific understanding. Like the problem of modern conversions, the issue of interconfessional conversions on Right-Bank Ukraine in 1793–1830 remains partially explored.

Target setting. Some scholars have highlighted in their works some facts about interconfessional conversions in the period 1793–1830. However, their work covers either individual confessions or certain areas of Right-Bank Ukraine. However, there is a lack of work about conversions between all Christian confessions in the region throughout its territory at this time.

Actual scientific researches and issues analysis. The issue of interconfessional conversions on the Right Bank in the period 1793–1830 has been raised by O. Buravsky, B. Khikhlach, V. Los, and other scholars over the last decade, but it remains poorly studied due to the fragmentary nature of their researches.

The research objective. To analyze the quantitative dimension of interconfessional conversions on Right-Bank Ukraine in 1793–1830, their nature, to compare the success of the Catholic-Uniate and Orthodox missions.

The statement of basic materials. After the annexation of Right-Bank Ukraine in 1793–1795, the Russian Empire already in 1796 reached an Orthodox majority here by mass voluntary and forceful conversions. Violent conversions touched primarily Uniatism, which had varying degrees of rooting in the eastern and western parts of the region. In the following period, from 1797 to 1830, there was a partial return of the lost positions of the Uniate and Roman Catholic Churches,

втрачених позицій уніатської та римокатолицької церков, завдяки випадкам навернення десятків і сотень православних у ці конфесії. Відновлення позицій уніатства та римокатолицизму було викликано юридичним хаосом у законодавстві регіону викликаним одночасною дією старого польського та нового російського законодавства. Масові навернення у православ'я після 1830 р. повністю нівелювали досягнення римокатолицької та уніатської місії серед православних за попередній період.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Період 1793–1830 рр. на Правобережній Україні щодо міжконфесійних конверсій можна розділити на два підперіоди: 1793–1796 рр., коли мала успіх підтримувана державою православна місія, та 1797–1830 рр. – роки успішної римокатолицької та уніатської місії серед православних. Перспективним залишається подальше порівняльне дослідження кількісного і якісного виміру міжконфесійних конверсій у регіоні в 1793–1830 рр. та суміжних періодах і вивчення місцевих особливостей цих конверсій.

Ключові слова: міжконфесійні конверсії, міжконфесійні відносини, Правобережна Україна

due to the conversion of dozens and hundreds of Orthodox to these confessions. The restoration of the positions of Uniatism and Roman Catholicism was caused by the legal chaos in the legislation of the region caused by the simultaneous action of the old Polish and new Russian legislation. Mass conversions to Orthodoxy after 1830 completely leveled the achievements of the Roman Catholic and Uniate mission among the Orthodox in the previous period.

Conclusions. The period of 1793–1830 in Right-Bank Ukraine regarding interconfessional conversions can be divided into two subperiods: 1793–1796, when the state-supported Orthodox mission was successful, and 1797–1830, the years of successful Roman Catholic and Uniate missions among the Orthodox. Further comparative study of the quantitative and qualitative measurement of interconfessional conversions in the region in 1793–1830 and adjacent periods and the study of local features of these conversions remains promising.

Keywords: interconfessional conversions, interconfessional relations, Right-Bank Ukraine

Актуальність дослідження. Україна є багатоконфесійною державою і зміна релігійної приналежності (конверсія), особливо перехід з однієї християнської конфесії до іншої, є досить частим явищем, що, безумовно, потребує наукового осмислення. Правобережна Україна – історичний регіон нашої країни, який у минулому характеризувався великою кількістю представників неправославних християнських конфесій, порівняно з іншими регіонами України. У період з кінця XVIII – до кінця 30-х рр. XIX ст. три найбільші християнські конфесії регіону здійснювали місіонерську діяльність відносно один одного, яка призвела до низки конверсій між ними. При цьому питання міжконфесійних конверсій у зазначений період на Правобережжі досі залишається дослідженим лише фрагментарно.

Постановка проблеми. На сьогодні окремі українські дослідники висвітлили у своїх працях велику кількість фактів щодо міжконфесійних конверсій у 1793–1830 рр. Однак у своїх працях вони або здебільшого зосереджувалися на одній конфесії, як В. Лось, або ж на одній із трьох губерній Правобережжя, як Р. Голій та Б. Хіхляч. Тому досі немає комплексних праць, які охоплювали б конверсії між усіма християнськими конфесіями та територіальні межі досліджень які охоплювали б увесь регіон.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання

міжконфесійних конверсій на Правобережжі у 1793–1830 рр. за останнє десятиліття торкалися у своїх дослідженнях такі вчені, як О. Буравський [4], Б. Хіхляч [24, 26], В. Лось [13] та інші. Однак досліджувана проблематика висвітлена недостатньо, оскільки бракує узагальнюючих праць, які охопили б всі християнські конфесії регіону.

Постановка завдання. Проаналізувати кількісний вимір міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні у 1793–1830 рр., їх характер, порівняти успішність католицької, уніатської та православної місії.

Виклад основного матеріалу статті. Період з кінця XVIII до кінця 30-х рр. XIX ст. умовно можна розділити на два підперіоди, які характеризувалися певною специфікою міжконфесійних конверсій. Перший підперіод (1793–1796 рр.) пов'язаний із другим та третім поділами Речі Посполитої. У цей час російській державі передусім необхідно було швидко встановити контроль над регіоном, в якому абсолютну більшість мешканців становили вірні Римо-католицької та Греко-католицької (уніатської) церков, які підпорядковувалися Папі Римському.

Реалізація цих планів безумовно, не обійшлася без насильства, про що, зокрема, говорив і майбутній остаточний ліквідатор уніатства в регіоні Й. Семашко [17, с. 2]. Навіть до анексії регіону, яка відбувалася двома етапами у 1793 та 1795 рр., упродовж другої половини XVIII ст. низка мешканців Правобережжя (уніатів та православних і меншою мірою римо-католиків) часто міняла обрядову приналежність. Це стосувалося як мирян, так і духовенства зазначених обрядів. По-перше, уніатське вище духовенство рекрутувалося головним чином із василіян – переважно колишніх римо-католиків, які вступили до ордену і, змінивши обряд, зберегли вірність Папі Римському. По-друге, за останні десятиліття перед анексією низка переважно православних населених пунктів регіону була наведена в унію. Це насамперед відбувалося на Київщині та Східному Поділлі (Брацлавщині, яка після анексії з 1797 р. стала частиною Подільської губернії), бо на Волині й Західному Поділлі унія мала глибші корені. Отже, на заході (Волинь і Західне Поділля) та на сході (Брацлавщина і Київщина) Правобережжя Уніатська церква мала різний характер.

На Волині і Західному Поділлі унія була більш вкорінена за декілька століть через раннє поширення і близькість до власне польських земель, а тому сприймалася місцевими мешканцями як віра батьків. Натомість на Брацлавщині та Київщині уніати, які дуже швидко повернулися у 1790-х рр. у православ'я, були уніатами у першому-другому поколінні й асоціювали повернення своїх батьків або себе в уніатство як акт насильства, не сприймаючи греко-католицизм як віру батьків та сприймаючи такою вірою православ'я. Водночас частина уніатів, що сприймала цю конфесію як свою і батьківську, не хотіла переходу у православ'я. Через це у 1790-х рр. на Волині мали місце випадки, коли у населеному пункті уніатську церкву освячували на православ'я без парафіян [7, с. 54]. Так само римо-католицизм у регіоні був сильним кількісно на Поділлі та Волині і слабшим на Київщині.

На підтвердження тези про те, що уніатство й католицизм у регіоні на момент анексії слабшали із заходу на схід, натомість православ'я, навпаки, слабшало кількісно та якісно зі сходу регіону на захід, можна також навести дані польського дослідника М. Тромбського. У другій половині 80-х рр. XVIII ст. на Правобережжі знаходилося 182 православні церкви та 14 православних монастирів, які підпорядковувалися 7 закордонним протопопіям

Переяславської єпархії: богуславській, чигиринській, черкаській, канівській, корсунській, смілянській та ольшанській [1, с. 93]. 6 із 7 згаданих протопопій знаходилися на півдні Київщини, 1 – на Волині і жодної – на Поділлі. Ця кількість є надзвичайно малою, порівняно з кількістю православних протопопій на Правобережжі у 1770-х рр., коли в регіоні було 23 православні протопопії [25, с. 23]. Ліквідація 15 православних протопопій і навернення у 1780-і рр. великої кількості православних створило базу для швидкого повернення цих уніатів до православної церкви.

Отже, міжконфесійні конверсії у регіоні мали місце і до 1790-х рр. Рух уніатів щодо повернення до православної церкви на найсхіднішій околиці регіону – Чигиринщині на Київщині, де уніатство було “найсвіжішим” і найслабшим, почався ще у 1780-х рр. після чергової хвилі навернення православних до уніатства. За цей час 183 уніатські місцеві церкви перейшли у православ'я [12, с. 134]. Це повернення до православ'я було початком зворотного руху від унії до православ'я, але більш розтягнутим у часі, ніж навернення до уніатства, адже якщо у 1776 р. представники шляхти Речі Посполитої навернули 800 церков в уніатство переважно на Київщині та Брацлавщині [23, с. 203], то крім часткового повернення 183 згаданих церков у православ'я в 1780 рр. решта понад 600 церков залишилися до приходу російської влади унійними.

Одразу після анексії Правобережжя Російською імперією уніати та римо-католики регіону були змушені жити за російським законодавством. Російське законодавство не допускало переходу з одного віросповідання в інше, окрім переходу в православ'я [11, с. 20]. При цьому місіонерство серед православних і неправославних заборонялося, а єдина конфесія, якій надавалося право займатися місіонерською діяльністю, була РПЦ.

Проблему конверсій ускладнювало те, що після поділів Речі Посполитої й анексії Правобережжя під контролем Російської імперії опинилися релігійні спільноти, центр яких був в іншій державі, що було для імперії відносно новим явищем. Після анексії Правобережжя та проголошення православ'я державною релігією Росія прагнула одразу змінити співвідношення конфесій, яке склалося в регіоні не на користь православної церкви. Уніатам і римо-католикам заборонялося чинити перешкоди переходам у православ'я. Секретним рескриптом подібні дії трактувалися як карний злочин [3, с. 148].

Держава ставила за мету збільшити кількість православних у регіоні, однак крім відсутності розвиненої і впорядкованої юридичної практики щодо конверсій стикалася із низкою інших проблем. Опорою своєї влади у регіоні імперія вважала не тільки православну церкву, яка була в цей момент ще неспроможна виконувати повноцінно таку роль, а й привілейовану верству – переважно католицьку шляхту. У зв'язку з цим видавалися правові акти, які суперечили один одному. Так, 22 квітня 1794 р. Катерина II видала указ про повернення уніатів до православ'я [21, с. 61]. У травні того самого року архієпископ Віктор Садковський видав грамоту із закликом до уніатів повертатися до православ'я, однак Ізяславський губернатор Шереметьєв наказав затримати поширення грамоти, побоюючись заворушень у межах губернії [21, с. 61]. В урядовому рескрипті Катерина II попередила генерал-губернатора анексованих земель Т. І. Тутолміна, що перехід селян до православ'я не має бути приводом до непокори поміщикам. У цій ситуації видно, що на місцях виконання розпоряджень з Петербургу могло гальмуватися через різні обставини, а також, що, крім повернення до

батьківської віри, причиною масових добровільних переходів уніатів у православ'я було сподівання на покращення соціально-економічного становища, яке не справдилося.

Це призводило до ситуації, за якої на момент анексії у населеному пункті була унійна церква, населення вважалося уніатами, але крім унійного священика в населеному пункті міг проживати і православний священик без приходу, який відмовився приймати унію. Оскільки у 1794–1796 рр. декілька мільйонів правобережних уніатів були приєднані до Російської православної церкви, у деяких випадках унійний священик разом із вірянами приймав православ'я, тож у населеному пункті могли опинитися одночасно два священики на одну парафію. Така ситуація склалася, наприклад, у с. Чарторинка на Поділлі у 1794 р., коли парафію віддали старому православному священику, а новонаверненому у православ'я колишньому уніатському священику дали право просити іншу парафію [19, с. 9]. Переміщення колишнього уніатського духовенства після приєднання до православ'я були викликані недовірою до “ренегатів” по відношенню до свого старого обряду.

Дуже швидкий перехід одразу після I поділу Речі Посполитої з унії до православ'я, за даними Б. Хіхлача, у 1794 р. тільки на Поділлі 333093 [24], а до весни 1795 р. понад 1000000 мешканців регіону, за даними дослідниці Т. Тхоржевської [20, с. 61], найкраще пояснюється переважно поверненням згаданих понад 600 парафій на Київщині та Брацлавщині, анексованих вже у 1793 р. Російською імперією, до православ'я і частково силовим наверненням тих, хто був в унії не одне покоління. Всього за 1793–1796 рр. Уніатська церква на Правобережжі втратила близько 4000 парафій (зберігши лише близько 100 парафій) [13, с. 155].

Упродовж 1795–1796 рр. після другого поділу Речі Посполитої на православ'я у регіоні, як відзначає С. Святненко, було наведено ще близько 500000 уніатів [15, с. 135], що створило значний дефіцит священиків. Після згаданих подій з 1796 р. і до 1830-х рр., не в останню чергу через смерть Катерини II, форсоване опрацювання регіону припинилося. Результатом опрацювання регіону стало те, що з 1796 р. держава забезпечила необхідну кількість православних у регіоні – понад 50 % населення, і до 1917 р. ця цифра ніколи вже не опускалася нижче цієї позначки. Таким чином, можна стверджувати, що хоч і силовим методом, держава у цілому досягнула поставленої мети щодо опрацювання регіону.

Ще однією важливою обставиною було те, що справи про переходи вирішувалися губернаторами, і ця практика почала впроваджуватися одразу. Водночас варто відзначити, що масові навернення 1793–1795 рр. не мали під собою юридичної основи. Лише указом від 18 березня 1797 р. було закріплено вільний перехід уніатів і римо-католиків до Російської православної церкви [10, с. 194]. На додачу до заохочення переходу у православ'я держава потурбувалася про те, щоб не відбувався вихід із нього, заборонивши маніфестом 1797 р. виходити з православ'я тим, хто перейшов з уніатства та католицтва [14, с. 67]. Намагаючись вберегти нових православних від зворотного переходу в унію, в 1799 р. спеціальним указом у місцях, населених православними, було заборонено проводити уніатське богослужіння, бо такі випадки призводили до повернення частини населення до унії [14, с. 101]. Разом із тим, не намагаючись захистити своє становище, уніатська консисторія забороняла з'явитися унії і видавала відповідні укази [21, с. 62].

Дефіцит православних священників у кількості 248 чоловік тільки у Київській єпархії на 1800 р. [16, с. 65] та одночасний профіцит унійних безмісних священників свідчить про те, що духовенство було групою, яка найсильніше опиралася пришвидшеному опрацюванню. Разом із тим, наявність великої кількості освячених проти волі парафіян церков доводить, що і значна кількість уніатських парафіян не вітала таку політику. Як наслідок, кадровий дефіцит православного духовенства у регіоні тривав десятиліттями. Так, на кінець 1810-х рр., через більш ніж 20 років після анексії Росією, у регіоні була вже достатня кількість православних священників, однак бракувало причетників, на що звертали увагу мандрівники із внутрішніх російських губерній, оцінюючи стан православного духовенства регіону та порівнюючи його зі станом духовенства у власне російських губерніях [8, с. 73].

Представники духовенства неправославних релігійних організацій, які зазнавали тиску з боку держави, як правило, міцніше за вірян трималися за своє віросповідання і навіть в умовах втрати своєї пастви часто залишалися вірними своєму віросповіданню. Чимало уніатських священників не прийняли православ'я, зокрема й дід майбутнього остаточного ліквідатора унії на Правобережжі митрополита Йосипа Семашка, про що останній зазначав у своїх спогадах [17, с. 2].

Спроби держави міняти народну релігійну культуру на Правобережжі, уніфікуючи місцеве православ'я за російськими зразками, здебільшого не сприймалися українським населенням. Через адміністративне нав'язування згори нових зразків релігійної культури відбувалося відчуження православного селянства від церкви [22, с. 24], і альтернативою був перехід в інші конфесії. Для православних селян це означало перехід у римо-католицизм та уніатство (до 1839 р.), а пізніше – перехід у різноманітні протестантські течії.

Другий підперіод міжконфесійних конверсій (з 1797 р. і до 1830-х рр.) мав свою специфіку, яка полягала в тому, що коли влада зменшила тиск, виконавши завдання встановлення контролю над регіоном, і не вбачала в зменшеній Уніатській та Римо-католицькій церквах загрози, до останньої перейшла низка мешканців – як православних, так і уніатів. Щодо переходу уніатів, які як і католики були під зверхністю Папи Римського, то їх перехід із східного у західний обряд був викликаний побоюванням того, що Уніатську церкву рано чи пізно ліквідують, як це майже зробили у 1794–1796 рр. Через те, що частина уніатів переходила до Римо-католицької церкви, побоюючись ліквідації Уніатської церкви у майбутньому (як показала історія – небезпідставно), 5 травня 1803 р. було видано указ імператора Олександра I “Про припис, щоб під жодним виглядом духовенство католицьке не дозволяло собі робити таких навіювань, нібито царський уряд має силою обертати у греко-російську віру всіх тих уніатів, які до Римо-католицької церкви не пристануть” [5, с. 22].

У низці населених пунктів Подільської губернії з кінця XVIII ст. і до кінця 1830-х рр. десятки чи, навіть, сотні православних перейшли/повернулися до уніатства та римо-католицизму. Так, у м. Городок на Західному Поділлі за цей час перейшло в унію 114 осіб, одна парафія перейшла до уніатства з православ'я у м. Кам'янець, також переходили до уніатства та римо-католицизму були зафіксовані у таких населених пунктах, як Збриж, Довжок, Купіль, Ложківці, Лисогірка та ін. [12, с. 138]. Конверсії

назад до уніатства пояснюються тим, що багатьма греко-католицизм сприймався як батьківська віра.

Однак траплялися випадки й переходу в унію православних, які не були колишніми уніатами. Так, у 1818 р. у Володимир-Волинському повіті православні селяни Штунського приходу, зокрема сіл Бендюги та Височки, були навернені в унію ксьондзом Миколою Волошинським [4, с. 8]. Оскільки частина уніатів на Волині, як і на Поділлі та Київщині, була приєднана до православ'я насильно у 1799 р., вийшов указ Синоду про те, що приєднані до православ'я уніати, які не зверталися з потребами до православних священиків, можуть самостійно вибирати: бути православними чи повернутися до унії [13, с. 98]. Разом із тим 1 лютого 1800 р. виходить ще один, фактично протилежний указ Синоду “Про неповернення в унію людей, приєднаних до Православної Віри, і про неперешкоджання уніатам приступати до неї” [2, с. 14]. Видання цього указу було обґрунтовано випадками навернення в унію, які мали місце у Волинській губернії.

У ситуації юридичної непорядкованості закони продовжували дублюватися. Так, законом 1798 р. дітей від змішаних шлюбів православних з іншими конфесіями мали виховувати у православ'ї, але цей закон часто не виконувався, і в 1830 р. він був продубльований [6, с. 110]. Дублювання юридичних актів було пов'язане з тим, що після смерті імператриці Катерини II держава на деякий час послабила юридичний і фактичний тиск на неправославних у регіоні. Це призвело до того, що законодавство про переходи з конфесії у конфесію й далі ігнорувалося та не було систематизованим. На лібералізацію релігійного життя впливав і той факт, що 27 листопада 1801 р. імператор Олександр I видав маніфест, яким проголошував віротерпимість [11, с. 16].

Юридичний хаос, який панував у регіоні через одночасну дію тут старого річпосполитського законодавства та нового російського до 1840 р., сприяв тому, що обмежувальне законодавство ігнорувалося, натомість Уніатська та Римо-католицька церкви успішно здійснювали місію. Ще одним прикладом указу, який фактично не виконувався, був указ Сенату Російської імперії від 21 липня 1810 р. “Щодо припису римо-католицькому та уніатському департаментам наглядати, щоб з одного сповідання до іншого не принадували, у прийнятті панівної релігії жодних перепон не чинили” [5, с. 23]. Низка законодавчих актів була спрямована на відрив Уніатської церкви від Римо-католицької, бо перша сприймалася як молодший розряд другої.

Успішна місія католиків та уніатів з 1796 до 1830 р. супроводжувалася збільшенням кількості культових споруд. За період 1793–1825 рр. у регіоні, зокрема, було збудовано 22 костели [12, с. 138]. Їх збудували переважно за кошти великих католицьких землевласників. Ще з часів Речі Посполитої шляхтичі регіону фінансували будівництво та підтримували матеріально не тільки храми і каплиці, але й монастирі. Зокрема, таким чином було відновлено у 1810 р. Канівський василіянський монастир, що знаходився на правому березі Дніпра – колишньому східному кордоні Речі Посполитої [9, с. 19].

Успішність римо-католицької та уніатської місій, які можна назвати двома частинами однієї місії, з кінця XVIII ст. і до 1830-х рр. була зумовлена також правовим хаосом – на території регіону діяло як російське імперське законодавство, так і старе законодавство Речі Посполитої. Результати католицько-уніатської місії за 1796–1830 рр. за наступне десятиліття були

ліквідовані криміналізацією відпадиння від православ'я [18] та новими масовими наверненнями неправославних християн у православ'я під тиском держави, зокрема ліквідацією уніатської церкви у 1839 р.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, період 1793–1830 рр. на Правобережній Україні щодо міжконфесійних конверсій можна розділити на два менші підперіоди: 1793–1796 та 1797–1830 рр. У перший зі згаданих підперіодів кілька мільйонів уніатів регіону насильно та добровільно було приєднано до Російської православної церкви. У другий підперіод, коли Російська імперія досягла мети щодо опрацювання регіону більш ніж на 50 %, мали успіх римо-католицька та уніатська місії серед православних регіону, ймовірно колишніх уніатів. Факти щодо кількості навернених до уніатства та католицизму за цей час дають підстави стверджувати, що ці конверсії носили добровільний характер і в разі поступалися масовим наверненням з допомогою держави у православ'я 1793–1796 рр. Результати католицько-уніатської місії були ліквідовані за наступне десятиліття владою Російської імперії новими масовими наверненнями на православ'я.

Перспективним залишається подальше докладне порівняльне дослідження кількісного та якісного виміру міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні в 1793–1830 рр. та суміжні періоди, а також подальше вивчення місцевих особливостей цих конверсій.

Список використаних джерел:

1. Trąbski, M 2015, 'Zagrozenie buntem chlopskim w poludniowo-wschodnich wojewodztwach Rzeczypospolitej Obojga Narodow w latach 1788–1789', *Orientalia Christiana Cracoviensia*, № 7, s. 91–116.
2. Білик, ВА 2011, 'Урегулювання правового становища василіанських монастирів у Правобережній Україні наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст.', *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*, № 23, с. 38–43.
3. Богуцька, АЛ 2017, *Етнонаціональний та етнодемографічний розвиток Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.* Дисертація кандидата історичних наук, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський.
4. Буравський, ОА 2011, 'Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст.' *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*, Вип. 47 (5), с. 5–11.
5. Гавриленко, О 2019, 'Правова політика Російської імперії щодо римо-католицької церкви в українських губерніях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.', *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія "Право"*, (28), с. 19–25.
6. Голий, РВ 2014, 'Конфессиональные конверсии греко-католиков во второй четверти XIX в. (На примере Волынской губернии)', *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*, № 2, с. 107–113.
7. Голий, РВ 2013, 'Конверсія уніатських храмів у Волинській губернії (на прикладі сільських приходів Дубенського повіту)'. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія: Історичне релігієзнавство*, Вип. 8, с. 49–60.
8. Долгоруков, И 1870, Путешествие в Киев в 1817 году, соч. кн. Ивана Михайловича Долгорукого, Москва: *Чтения в Обществе истории и древностей Российских*, 208 с.
9. *Историческое обозрение городов Киевской губернии с их окрестностями. Город Канев (продолжение)* 1846, Киевские губернские ведомости, 18 января, часть

- неофициальная, с. 17–19.
10. Коптюх, Ю 2003, 'Передумови та проведення реформування устрою православної церкви в Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст.', *Українське релігієзнавство*, № 26, с. 100–106.
 11. Кулиев, ФМ 2015, 'Правовое регулирование деятельности конфессий в Российской империи в конце XVIII – в начале XIX в.', *Известия СОИГСИ*, 15 (54), с. 14–24.
 12. Кундельський, В 2018, *Корінне населення Правобережної України у міжнародних відносинах наприкінці XVIII – 60-х рр. XIX ст.* Дисертація кандидата наук, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський.
 13. Лось, В 2004, 'Зміни територіально-адміністративної організації греко-католицької церкви (Правобережна Україна наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.)', *Український історичний збірник*, Київ, Вип. 7, с. 153–166.
 14. Лось, ВЕ 2013, *Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект*, Київ: НБУВ, 300 с.
 15. Святненко, А 2009, 'Правове становище Православної церкви на Правобережній Україні (I половина XIX ст.)', *Культура народів Причорномор'я*, № 162, с. 134–137.
 16. Святненко, Г 2010, 'Політика Російської імперії щодо православного духовенства на Правобережжі у першій половині XIX ст.: аналіз нормативно-правових актів', *Болховітінівський щорічник*, Вип. 2, с. 65–70.
 17. Семашко, И 1883, *Записки Иосифа митрополита Литовского, изданные Императорской Академией наук по завещанию автора*, Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 786 с.
 18. "Совратившиися", або повернення до батьківської віри та кримінал (n.d.). Доступно: <<https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/05/24/159558>>. [22 Вересень 2021].
 19. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества (бывш. Историко-статистического комитета) 1878-1879*, Каменец-Подольск, Вип. 2, 320 с.
 20. Тхоржевська, ТВ 2006, 'Конфесійна політика російського царату щодо католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст.', *Інтелекція і влада*, № 6, с. 59–64.
 21. Хитровська, ЮВ 2010, 'З історії приєднання греко-католиків Правобережної України до Православної Церкви наприкінці XVIII ст.', *Сторінки історії: збірник наукових праць*, Вип. 31, с. 60–66.
 22. Хитровська, ЮВ 2013, 'Відчуження українського правобережного селянства від православної церкви у першій половині XIX ст.', *Сторінки історії*, Вип. 35, с. 22–28.
 23. Хитровська, ЮВ 2013, 'Православно-католицькі взаємини у "Південно-Західному краї" наприкінці XVIII–XIX ст.', *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія: Історичне релігієзнавство*, 8, с. 202–210.
 24. Хіхляч, Б 2010, "З історії греко-католицької церкви на Поділлі (XVII–XIX ст.)". Доступно: <https://dekanat.at.ua/publ/b_khikhlach_quot_z_istoriji_greko_katolickoji_cerkvi_na_podilli_xvii_xix_st_quot/1-1-0-1>. [22 Вересень 2021].
 25. Хіхляч, БМ 2015, *Уніатська церква на Поділлі (1700 – 1840 рр.): віхи історії та соціокультурний портрет*, Вінниця, 404 с.
 26. Шеретюк, Р 2012, *Греко-Уніатська Церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – XIX ст.)*, Рівне: Волинські обереги, 431 с.

References:

1. Trąbski, M 2015, 'Zagrożenie buntem chłopskim w południowo-wschodnich

- województwach Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1788–1789’, *Orientalia Christiana Cracoviensia*, № 7, s. 91–116.
2. Bilyk, VA 2011, ‘Urehuliuvannia pravovoho stanovyscha vasylianskykh monastyriv u Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – u 30-kh rr. XIX st. (Settlement of the legal status of Basilian monasteries in the Right-Bank Ukraine in the late XVIII – in the 30s of the XIX century)’, *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Serii: Istorychni nauky*, № 23, s. 38–43.
 3. Bohutska, AL 2017, *Etnonatsionalnyi ta etnodemohrafichnyi rozvytok Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII – u pershii polovyni XIX st.* (Ethno-national and ethno-demographic development of the Right Bank of Ukraine at the end of the XVIII – in the first half of the XIX century). Dysertatsiia kandydata nauk, *Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka*, Kamianets-Podilskyi.
 4. Buravskiy, OA 2011, ‘Rymo-Katolytska Tserkva v konteksti mizhkonfesiinykh vidnosyn na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – pochatku XIX st. (The Roman Catholic Church in the context of interfaith relations in the Right Bank Ukraine in the late eighteenth – early nineteenth century)’, *Hileia: naukovyi visnyk: Zbirnyk naukovykh prats*, Vyp. 47 (5). s. 5–11.
 5. Havrylenko, O 2019, ‘Pravova polityka Rosiiskoi imperii shchodo rymo-katolytskoi tserkvy v ukrainskykh huberniiakh naprykintsi XVIII – u pershii polovyni XIX st. (Legal policy of the Russian Empire regarding the Roman Catholic Church in the Ukrainian provinces in the late eighteenth – in the first half of the nineteenth century)’, *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia “Pravo”*, (28), s. 19–25.
 6. Golij, RV 2014, ‘Konfessional'nye konversii greko-katolikov vovtoroj chetverti XIX v. (Na primere Volynskoj gubernii) (Confessional Conversions of Greek Catholics in the Second Quarter of the 19th Century (On the example of the Volyn province))’, *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Pushkina*, № 2, s. 107–113.
 7. Holii, RV 2013, ‘Konversiiia uniatskykh khramiv u Volynskii hubernii (na prykladi silskykh prykhodiv Dubenskoho povitu) (Conversion of Uniate churches in Volyn province (on the example of rural parishes of Dubna district))’, *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”. Seriiia: Istorychnere lihiieznaustvo*, Vyp. 8, s. 49–60.
 8. Dolgorukov, I 1870, *Puteshestvie v Kiev v 1817 godu*, soch. kn. Ivana Mikhajlovicha Dolgorukogo (Travel to Kiev in 1817, work of Duke Ivan Mikhailovich Dolgoruky), Moskva: *Chteniia v Obshchestve istorii i drevnostej Rossijskikh*, 208 s.
 9. *Istoricheskoe obozrenie gorodov Kievskoj gubernii s ikh okrestnostyami. Gorod Kanev (prodolzhenie) (Historical review of the cities of the Kiev province and their surroundings. City of Kanev (continued))* 1846, Kievskie gubernskie vedomosti, 18 yanvarya, chast' neoficial'naya, s. 17–19.
 10. Koptiukh, Yu 2003, ‘Peredumovy ta provedennia reformuvannia ustroiu pravoslavnoi tserkvy v Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – pochatku XIX st. (Preconditions and reform of the Orthodox Church in the Right Bank of Ukraine in the late XVIII – early XIX centuries.)’, *Ukrainske relihiieznaustvo*, № 26, s. 100–106.
 11. Kuliev, FM 2015, ‘Pravovoe regulirovanie deyatel'nosti konfessij v Rossijskoj imperii v konce XVIII – v nachale XIX v. (Legal regulation of the activities of confessions in the Russian Empire at the end of the 18th – early 19th centuries)’, *Izvestiya SOIGSI*, 15 (54), s.14–24.
 12. Kundelskyi, V 2018, *Korinne naselennia Pravoberezhnoi Ukrainy u mizhnatsionalnykh vidnosynakh naprykintsi XVIII – 60-kh rr. XIX st. (Indigenous people of the Right Bank of Ukraine in interethnic relations in the late XVIII – 60's of the XIX century)*. Dysertatsiia kandydata istorychnykh nauk, *Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka*, Kamianets-Podilskyi.
 13. Los, V 2004, ‘Zminy terytorialno-administratyvnoi orhanizatsii hreko-katolytskoi tserkvy (Pravoberezhna Ukraina naprykintsi XVIII – pershiipolovyni XIXst.) (Changes in the territorial and administrative organization of the Greek Catholic Church (Right-

- Bank Ukraine in the late XVIII – first half of the XIX century))’, *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, Kyiv, Vyp. 7, s. 153–166.
14. Los, VE 2013, *Uniatska Tserkva na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – pershii polovyni XIX st.: orhanizatsiina struktura ta kulturno–relihiinyi aspekt (Uniate Church in the Right-Bank of Ukraine in the late XVIII – first half of the XIX century: organizational structure and cultural and religious aspect)*, Kyiv: NBUV, 300 s.
 15. Sviatnenko, A 2009, ‘Pravove stanovyshe Pravoslavnoi tserkvy na Pravoberezhnii Ukraini (I polovyna XIX st.) (Legal status of the Orthodox Church on the Right-Bank of Ukraine (first half of the XIX century))’, *Kultura narodov Prychernomorja*, № 162, s. 134–137.
 16. Sviatnenko, H 2010, ‘Polityka Rosiiskoi imperii shchodo pravoslavnoho dukhovenstva na Pravoberezhzhi u pershii polovyni XIX st.: analiz normatyvno-pravovykh aktiv (The policy of the Russian Empire on the Orthodox clergy on the Right-Bank Ukraine in the first half of the nineteenth century: an analysis of regulations)’, *Bolkhovitinovskiy shchorichnyk*, Vyp. 2. s. 65–70.
 17. Semashko, Y 1883, *Zapysky Yosyfa mytropolita Lytovskoho, yzdannye Ymperatorskoi Akademiei nauk po zaveshchanyiu avtora (Notes of Metropolitan Joseph of Lithuania, published by the Imperial Academy of Sciences under the will of the author)*, Sankt-Peterburh: *Typohrafjia Ymperatorskoi Akademiyi nauk*, 786 s.
 18. “*Sovratyvshyesia*”, *abo povernennia do batkiuskoi viry ta kryminal (“Seduced”, or return to parental faith and crime.) (n.d.)*. Dostupno: <<https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/05/24/159558>>. [22 Veresen 2021].
 19. *Trudy Podol'skogo cerkovnogo istoriko-arkheologicheskogo obshchestva (byvsh. Istoriko-statisticheskogo komiteta) (Proceedings of the Podolsk Church Historical and Archaeological Society (formerly the Historical and Statistical Committee)) 1878–1879*, Kamenec-Podol'sk, Vyp. 2, 320 s.
 20. Tkhorzhavska, TV 2006, ‘Konfesiina polityka rosiiskoho tsaratu shchodo katolytskoi tserkvy na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – na pochatku XIXst. (The confessional policy of the Russian tsar regarding the Catholic Church in Right-Bank Ukraine in the late eighteenth and early nineteenth centuries)’, *Intelihentsiia i vlada*, № 6, s. 59–64.
 21. Khytrovska, YuV 2010, ‘Z istorii pryiednannia hreko-katolykiv Pravoberezhnoi Ukrainy do Pravoslavnoi Tserkvy naprykintsi XVIII st. (From the history of the accession of Greek Catholics of the Right Bank of Ukraine to the Orthodox Church in the late XVIII century)’, *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats*, Vyp. 31, s. 60–66.
 22. Khytrovska, YuV 2013, ‘Vidchuzhennia ukraïnskoho pravoberezhnoho selianstva vid pravoslavnoi tserkvy u pershii polovyni XIX st. (Alienation of the Ukrainian right-bank peasantry from the Orthodox Church in the first half of the XIX century)’, *Storinky istorii*, 2013, Vyp. 35, s. 22–28.
 23. Khytrovska, YuV 2013, ‘Pravoslavno-katolytski vzaiemyny u “Pivdenno-Zakhidnomu kraï” naprykintsi XVIII–XIX st. (Orthodox-Catholic relations in the “South-Western region” in the late eighteenth and nineteenth centuries)’, *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia. Seria: Istorychne relihiieznavstvo*, 8, s. 202–210.
 24. Khikhlach, B 2010, “Z istorii hreko-katolytskoi tserkvy na Podilli (XVII–XIX st.)” (“From the history of the Greek Catholic Church in Podolia (XVII–XIX centuries)”). Dostupno: <https://dekanat.at.ua/publ/b_khikhlach_quot_z_istoriji_greko_katolickoji_cerkvi_na_podilli_xvii_xix_st_quot/1-1-0-1>. [22 Veresen 2021].
 25. Khikhlach, BM 2015, *Uniatska tserkva na Podilli (1700 – 1840 rr.): vikhy istorii ta sotsiokulturnyi portret. (Uniate Church in Podillia (1700 – 1840): milestones in history and socio-cultural portrait.)*, Vinnytsia, 404 s.
 26. Sheretiuk, R 2012, *Hreko-Uniatska Tserkva v konteksti etnokonfesiinoi polityky Rosiiskoi imperii na Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – XIX st.) (The Greek-Uniate Church in the context of the ethno-confessional policy of the Russian Empire on the Right Bank of Ukraine (late 18th – 19th centuries))*, Rivne: *Volynski oberehy*, 431 s.